Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

Menyhért Anna

Elmondani az elmondhatatlant
Előszó

Trauma és irodalom kapcsolatáról van szó ebben a könyvben, arról, hogy irodalmi szövegek hogyan hoznak létre traumatikus eseményekről történeteket: hogyan foglalják nyelvbe a törést. A trauma fogalmához hozzátartozik a hallgatás, pszichológiai értelemben éppúgy, mint a kulturális emlékezet vonatkozásában. A trauma elszenvedője ugyanúgy nem képes arról beszélni, amit átélt, mint ahogy a súlyos társadalmi traumákat hallgatás övezi. A traumaelmélet úgy véli, hogy a gyógyulás feltétele a történtek elmondása, az egyén és a társadalom esetében egyaránt. Ez azonban nehézségekbe ütközik. Egyrészt azért, mert a traumatikus emlékezetet[1] éppen az jellemzi, hogy különbözik az emlékezet normál működésmódjától: nem történetszerű, hanem fragmentált, nem kontrollálható, hanem váratlan emlékbetörések jellemzik, sokszor a testi emlékezet kiváltotta testi tünetekkel és felfokozott érzelmi állapotokkal együtt, másokkal nem megosztható, magányos,[2] s a múlt és a jelen közötti folytonosságot kimerevített pillanatként megtöri. Másrészt pedig azért, mert a trauma történetét meghallgatni fájdalmas dolog, maga is kisebb trauma: a hallgatónak készen kell állnia arra, hogy a trauma terhét a meghallgatás időtartamára a beszélőtől átvegye. Így tudja a hallgató – a tanú – a beszélőt ahhoz segíteni, hogy az koherens narratívát hozzon létre abból, amit átélt. Ebbe a trauma – immár elmondható és elbeszélt törésként – be tud épülni, s így a múlt és a jelen közötti hiátus áthidalhatóvá válik, visszaállítható a folytonosság. A múlt újra értelmet nyer, a jelent meghatározó előzményként, a jelennek pedig újra lesz a jövőre irányuló aspektusa.

A trauma elszenvedőjének a gyógyulás időszakában újra meg kell ismerkednie saját magával,[3] elfogadnia magát annak, akivel a traumatikus esemény megtörtént. Ez persze nap mint nap is megesik az emberrel, ahogy az élet eseményei arra késztetik, hogy mindig egy kicsit másként lássa és fogadja el magát. A trauma azon-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

ban az átlagosat meghaladó horderejénél fogva nem teszi lehetővé, hogy az egyén normális alkalmazkodási képessége segítségével élettörténetébe beillessze – pontosabban az egyén számára az az esemény lesz traumatikus, amelynek kezeléséhez megszokott eszközei nem elegendőek. A traumatikus tapasztalat során az egyén léte – élete– veszélyben forog, s mivel az adott pillanatban nem áll módjában cselekedni, a helyzetet uralni, egyedi személyiségét – mivel a személyiség integritásának fogalma a nyugati kultúrában a cselekvőképességhez, a tettekért való felelősségvállaláshoz kötött – elveszti, tárggyá válik,[4] különösen, ha a trauma erőszakos cselekmény következménye. A trauma következtében elvész a biztonság illúziója,[5] az élet kontrollálhatóságába vetett naiv bizalom, az a takaró, amely a latens, tudattalan módon egyébként is jelen levő halálszorongást[6] a normál élet során fedi. A történetté formálás és a történet másokkal való megosztása – a tanúságtétel – segítségével bekövetkező gyógyulás magában hordozza azt a tapasztalatot, hogy az élet kiszámíthatatlansága ellenére, pontosabban, azzal együtt folytatható, s hogy a fenyegetettség és a halálfélelem ismeretében az élet öröme jobban értékelhető.[7] A trauma tehát egy sérülést okozó életesemény, amely elszenvedőjét kiszakítja egyrészt az időből, saját életének folytonos idejéből, másrészt pedig a nyelvből, a nyelvben-létből, hiszen fő jellemvonása, hogy nem elmondható. Gyógyulása pedig alapvetően nyelvi jellegű, hiszen az elmondás révén valósul meg.

Az irodalom összefüggésében mindezt úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a trauma akkor válik irodalmi értelemben elmondhatóvá, ha kialakul az ehhez szükséges irodalmi nyelv. Ez a nyelv nem elfedi a traumát, nem hallgat róla, hanem színre viszi a törést, azt, hogy a trauma előtti nyelv alkalmatlan a trauma elmondására, s ugyanakkor azt is megmutatja, hogy a szakadásnak az új nyelvben látszania kell, mert múlt és jelen csak így kerülhet benne újra kapcsolatba. Ez a nyelv már nem lehet naiv, gyanútlan: sokkal inkább a kételyt, a bizalmatlanságot magában foglaló, a megszakítottság és a szorongás emlékét őrző, az uralhatatlanság tudását elfogadó, a másikat így is megszólító mégis-beszéd.

A huszadik századot nevezik a trauma évszázadának is, a trauma irodalmi műfajának pedig a tanúvallomást, a tanúságtételt tartják.[8] Nyilvánvaló, hogy a huszadik század nagy kollektív trau-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

mái, a világháborúk, a holokauszt, a diktatúrák magukkal vonták a trauma irodalmi megjelenésének gyakoribbá válását. De ez a fentiek értelmében nemcsak a témák szintjén, hanem az irodalom nyelvének változásában is tetten érhető, s ezt előkészítette már a huszadik század első felének az a töréstapasztalata is, amelynek része a klasszikus, egyértelmű, szabályok alapján működő világ felbomlásának érzékelése, a hagyományos értékek és szerepek elbizonytalanodása és a nyelv uralhatatlanságának képzete. És ide tartozónak gondolom azt a fluktuációt is, amelyet a huszadik század folyamán a költészetben (a líraelméletben) láthatunk a személyesség–személytelenség oppozíciójának mentén,[9] és hasonlóképpen az én–másik viszony változásának tekintetében.

A traumaszövegek sokszor az átlagosnál személyesebbek, nagyobb bennük az érzelmi terhelés, vagy, a másik oldalon, bizonyos szenvtelenség és távolságtartás jellemzi őket. A trauma specifikus műfajai közé tartoznak a tanúvallomás mellett az önéletrajzok, a memoárok, a naplók, az életírás. Ezekben a szövegekben nincsenek erős pozitív hősök, szereplőik szenvedő, problémákkal küszködő emberek, sokszor gyerekek. Olyan témákat dolgoznak fel, olyan, gyakran fragmentált, csapongó módon, amelyek a nagy nemzeti kánonok szempontjából marginálisnak tűnnek, nyelvi megformáltságuk pedig a klasszikus irodalom normáinak nem felel meg. Más a helyzet, ha egyértelműen kanonizált szerzők használják ezeket a formákat, hiszen pozíciójuk lehetővé teszi a nem bevett forma kanonizációját is, valamint a hagyományos irodalmi normáknak jobban eleget tevő traumaregények vagy traumákról szóló versek esetében. De mind a két csoporthoz tartozó traumaszövegeknek lételeme a dialogikusság, hiszen, ahogy a trauma történetté formálása során szükség van a hallgatóra, úgy a traumaszövegeknek is fokozott szüksége van az olvasóra.

A könyvben többször idézem azt a gondolatot, hogy a trauma olvasással is átadható,[10] a traumaszöveg olvasója az olvasott traumát átélheti. A traumaszövegekről szóló elemzések tehát érthetők tanúskodásként is,[11] másodlagos traumaszövegekként, amelyek az olvasóknak közvetítik a traumát, s emellett a trauma értelmezhetőségének tapasztalatát is nyújtják. A kötet másik fontos témája ezért annak az olvasásmódnak a keresése – ezt nevezem *személyes olvasás*nak – amely képes arra, hogy a traumairo-

dalmat az irodalomtudomány keretein belül értelmezze. Ehhez a kereséshez a társtudományok – a kulturális antropológia, a pszichológia, a feminista elméletek, a személyes irodalomkritika, az újhistorizmus – nyújtottak segítséget. Ez az olvasásmód személyesebb, s így személyesebb nyelvet is igényel, mint az irodalomtudomány ma bevett nyelve. De mivel a személyes – ahogy a nem személyes, az objektívnek tartott tudományos nyelv is – kulturális konstrukció, amely az írás és az olvasás során mint működési mechanizmus jön létre, ezt a személyességet nem elsősorban stiláris értelemben, a tanulmányok beszélőjére, az ő személyes megnyilvánulásaira vonatkoztatva gondolom el, hanem inkább az olvasás és az írás érzelmi értelemben is vett dialogikusságában, a másikra való nyitottságában és teherbírásában tartom megfoghatónak.

A kötet harmadik témája trauma és ideológia összefüggése, ismét csak a nyelvi aspektus fényében. Az ideológia ebben az értelemben a társadalmi traumákról való hallgatás, a kollektív felejtés intézményesített, hatalom diktálta megvalósulása. Míg az egyénnek ahhoz keresik a szavakat, hogy a traumatikus tapasztalatokat megfogalmazzák, az ideológia – a totális diktatúra ideológiája – még azt is elhallgatni igyekszik, hogy az adott események traumatizáló hatásúak lehetnek, sőt, magát a hallgatás tényét is elfedi – saját magával helyettesíti. Ez elsősorban azért történhet meg, mert a kollektív trauma (az egyéni traumához hasonlóan) lerombolja a közösségnek azt a képességét, hogy a történteket egy a tagjai számára értelmes narratívába integrálja, s így a történelem részévé tegye.[12] Ebbe a hiátusba hatol be az ideológia, hamis interpretációval vagy a hallgatással helyettesítve a trauma feldolgozását és történetté formálását. Ennek a másodlagos traumatizációnak[13] mindenekelőtt elbizonytalanító hatása van, amelynek feloldása helyett – fokozatosan – az ideológia kezd, a gondolkodást és a nyelvet eluralva, hamis biztonságérzetet nyújtani. Az ideológia tehát ebben az összefüggésben szintén nyelvi tapasztalat. A totális diktatúra olyan nyelvi paradigmát hoz létre, amely az álcázás, az agymosás, a morális értelemben vett és trópusként, nyelvi összetevőként is működő hazugság, az ellenállás fokozatos felszámolása, a hozzászoktatás, valamint az erőszak intézményesítésének eszközeivel eléri, hogy nyelve az egyént beszippantsa, s hogy ideo-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

lógiáját az őt ezáltal tápláló egyén sajátjaként ismerje fel. Az ideológia nyelve sajátként tünteti fel az idegent, és így megfosztja az egyént identitása létrehozásának, a közösséget pedig a tagjai számára érvényes narratívák kiépítésének lehetőségétől. Az ennek a nyelvi hatóerőnek való ellenállást nevezi Kertész Imre a *Sorstalanság*ban „makacsság"-nak,[14] Köves Gyurka ezt a makacsságot látva tanulja meg, hogy szükség van előfeltevéseinek folyamatos megkérdőjelezésére, s hogy ennek segítségével találhatja meg azt a nyelvet, amely személyes, de amelyről tudja, hogy nem hagyatkozhat rá feltétel nélkül.

A traumairodalom személyessége és a személyes olvasás bizonyos értelemben ennek a makacsságnak a kifejeződése, azé a mégis-reményé, hogy az írás megszólítja a másikat. Az, hogy egy történetet valaki meg tud hallgatni vagy el tud olvasni, annak a bizonyítéka, hogy a történet már nem elmondhatatlan. A másik, a hallgató, az olvasó visszaigazolása nélkül a trauma nem minősülhet elmondhatónak. A traumairodalom olvasása és az erről való írás ezért a kollektív emlékezet gyógyulásának alkalma és módja is, voltaképpen a nagy társadalmi traumák utáni generációk egyetlen eszköze arra, hogy saját történetüket megalkossák. Mert ahogy az egyén traumája a nyelv és a másik révén, úgy a kollektív trauma, a nyelv traumája a beszélők révén oldódhat fel.

JEGYZETEK

1 Vö.: Bessel A. van der KOLK–Onno van der HART: *The Intrusive Past: The Flexibility of Memory and the Engraving of Trauma*. In: *Trauma. Explorations in Memory*. Szerk. Cathy CARUTH. Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press, 1995. 158–182.

2 Vö.: Mieke BAL: *Introduction*. In: *Acts of Memory. Cultural Recall in the Present*. Szerk. Mieke BAL–Jonathan CREWE–Leo SPITZER, Hannover–London: Dartmouth College–University Press of New England, 1999. vii–xvii. Itt: x.

3 Vö.: Susan J. BRISON: *Trauma Narratives and the Remaking of the Self*. In: *Acts of Memory*. 39–54.

4 Vö.: Ernst van ALPHEN: *Symptoms of Discursivity. Experience, Memory, and Trauma*. In: *Acts of Memory*. 24–38. Itt: 30.

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

5 VAS József Pál: *A trauma feldolgozása hipnoanalízissel*. Lege Artis Medicinae, 2004/12. 898–903. http://www.lam.hu/folyoiratok/lam/0412/15.htm

6 A halálszorongás Irvin Yalom fogalma. Az *Egzisztenciális pszichoterápia* című kötet (Bp.: Animula, 2003.) alapján idézi: VAS József Pál: i. m. Lásd még: Irvin D. YALOM: *The Yalom Reader*. Szerk. Ben YALOM, New York: Basic Books, 1998. 183–265.

7 Vö.: Judith HERMAN: *Trauma és gyógyulás. Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*. Ford. KUSZIG Gábor–KULCSÁR Zsuzsanna, Bp.: Háttér–Kávé–NANE Egyesület, 2003. 254.

8 Shoshana FELMAN–Dori LAUB: *Testimony. Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. London: Routledge, 1992. 5.

9 Lásd BENEY Zsuzsa: *József Attila személyessége*. In: *Újraolvasó. Tanulmányok József Attiláról*. Szerk. KABDEBÓ Lóránt–KULCSÁR SZABÓ Ernő–KULCSÁR-SZABÓ Zoltán–MENYHÉRT Anna. Bp.: Anonymus, 2001. 11–14.

10 Shoshana FELMAN–Dori LAUB: i. m. 1–56.

11 Mieke BAL: i. m. x.

12 Vö.: Jörn RÜSEN: *Trauma és gyász a történelmi gondolkodásban. Itt elnémul a történelem értelméről szóló beszéd*. Ford. KARÁDI Éva, Lettre, 54. szám, 2004/ősz, http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre54/rusen.htm

13 Vö.: Gabriele ROSENTHAL: *Német háborús emlékek. Az elbeszélhetőség és az emlékezés életrajzi és társadalmi funkciói*. Ford. SZAKÁCS Katalin, Thalassa, 1994/1–2. 188–202. Itt: 193.

14 KERTÉSZ Imre: *Sorstalanság*. Bp.: Magvető, 2002. 285.